

Kristina Krüger

KLOOSTERS EN KLOOSTERORDEN

2000 jaar christelijke kunst en cultuur

Samengesteld door Rolf Toman
Met een bijdrage van Rainer Warland
Foto's van Achim Bednorz
Productie van Thomas Paffen

Rome, vroegchristelijke catacombe aan de Via Latina

Fulda, voorm. kloosterkerk St. Michael, crypte

Pomposa, voorm. benedictijner abdij, voorhal

10-25

I Het vroege monnikenleven

- 12 De betekenis van de monniken in de christelijke godsdienst
- 12 Het begin van het christendom
- 14 Abstinentie en onthouding
- 16 Egypte: Pachomius, Antonius en de heremieten van Kellia
- 19 Het begin van het monnikenwezen in het Westen
- 20 Augustinus
- 20 Martinus van Tours
- 20 De kloosters in de Provence, het Rhônedal en de *regula magistri*
- 23 Benedictus van Nursia

26-69

II Monnikenleven in de vroege middeleeuwen

- 28 Het einde van het Romeinse Rijk
- 30 De nieuwe rol van de kloosters
- 32 De ontwikkelingen in de opvolgersstaten van het Romeinse Rijk
- 32 Italië
- 32 Hispania
- 34 Het Frankische rijk van Clovis
- 35 Ierland, land van zendelingen
- 37 Brittannië
- 40 Columbanus en het Iers-Frankische monnikenwezen
- 42 De Angelsaksische kerstening
- 43 De kloosters in het Karolingische rijk – tussen dienst aan het rijk en hervorming
- 47 Benedictus van Aniane
- 48 De kloostercomplexen en hun bewoners
- 49 Groepen kerken
- 49 Tweekorige kerken
- 51 Liturgie van de processie
- 52 *De kloosterplattegrond van Sankt Gallen – het ideale kloostercomplex*
- 54 Bloei en verwoesting
- 56 Afzonderlijke kloosters
- 68 *Verluchtungskunst in middeleeuwse kloosters*

70-141

III Benedictijns monniken- wezen in de hoge middeleeuwen

- 72 De toestand van de kloosters en de monastieke hervormingen van de 10e eeuw
- 73 De Lotharingse hervorming
- 75 Cluny
- 77 De Engelse kloosterhervorming: de *regularis concordia*
- 77 Kloosterhervorming als voortdurend proces
- 79 Odilo's Cluny: de engelachtige monniken als zielenredders
- 80 Het cluniacenser kloosterverbond
- 82 Cluniacenser kloostercomplexen
- 84 Cluny's rol in kerk en wereld: mythe en werkelijkheid
- 84 Hoogmiddeleeuws monnikenwezen in wisselwerking met Cluny
- 84 Het rijksgebied
- 86 Frankrijk
- 87 Engeland
- 88 Zuid-Frankrijk en Spanje
- 92 Afzonderlijke kloosters
- 104 *De kruisgang – middelpunt van de clausuur*
- 112 *Pelgrimswezen en relikwieënverering*

Serrabone, voorm. priorijkerk, zangertribune

Fontenay, voorm. cisterciënzer abdij, kapittelzaal

Kruisridderbijbel, New York, Pierpont Morgan Library

142-161

IV Heremitische levens- vormen en andere hervormingsbewegingen van de 11e eeuw

- 144 Het heremietendom
- 144 De camaldulenzers
- 145 De vallombrosianen
- 148 De kartuizers
- 150 Afzonderlijke kloosters
- 158 De reguliere kanunniken

162-239

V De nieuwe orden van de 12e eeuw

- 164 De cisterciënzers
- 164 De stichting van Cîteaux
- 165 Eerste filiaties en opbouw van de orde
- 166 De cisterciënzer levenswijze: uitwerking op kloosterinrichting en liturgie
- 172 De uitbreiding van de orde
- 178 De stichting van cisterciënzerkloosters: aanpak, organisatie, gebouwen
- 179 Voorschriften voor architectuur en kunst
- 180 Het kloosterbedrijf en de ontwikkeling van de orde
- 183 Het succes van de cisterciënzers
- 184 Afzonderlijke kloosters
- 198 *Ora et labora – een dag uit het leven van een monnik rond 1200*
- 216 *Bronhuizen – de betekenis van water*
- 230 De premonstratenzers
- 230 Opbouw en uitbreiding van de orde
- 232 Karakteristieken van de premonstratenzers
- 234 Afzonderlijke kloosters

240-255

VI Ridderorden

- 242 De pelgrimstocht naar Jeruzalem en de kruistochten
- 245 De tempeliers
- 247 De johannieters
- 248 De Duitse Orde
- 249 De ridderorden op het Iberisch schiereiland
- 250 Afzonderlijke kloosters

Rustende franciscaner non,
Germ. Nationalmuseum

256-281

VII Vrouwenorden

- 258 Afhankelijkheid van mannelijke clerus
- 259 Nonnenkloosters en vrouwenstichten
- 260 De maatschappelijke rol van vrouwenkloosters
- 262 De nieuwe orden
- 263 Dubbelkloosters
- 264 Begijnen
- 267 Klooster en clausuur
- 268 Het kloosterleven
- 270 *Mystieke visioenen van kloostervrouwen*
- 272 Afzonderlijke kloosters
- 278 *Kloostertuinen in de middeleeuwen*

Stadstafereel, detail van fresco, A. Lorenzetti, Siena, gemeentehuis

282-325

VIII Bedelorden

- 284 Vita apostolica
- 284 Stadsleven en lekendevotie
- 286 De franciscanen
- 288 Verdere ontwikkeling van de orde en de armoedekwestie
- 294 De dominicanen
- 295 Organisatie en geloofsleven van de orde
- 299 De vrouwelijke takken van de franciscanen en dominicanen
- 300 Augustijner heremieten en karmelieten
- 300 Kloosters en kerken van de bedelorden
- 302 Kloostercomplexen
- 306 Kerken
- 310 Inrichting
- 314 Beeldpropaganda
- 316 Afzonderlijke kloosters

Meteoraklooster Warlaam, Griekenland

326-353

IX Het Byzantijnse monnikenwezen

Rainer Warland

- 328 Westerse en oosterse kloosters vergeleken
- 330 Het vroeg-Byzantijnse monnikenwezen
- 332 Constantinopel, Theodoros Studites en de beeldenstrijd
- 337 Kloosteragglomeraties op eilanden en in bergstreken
- 346 Byzantijnse kloosterarchitectuur, keizerlijke en private stichtingen en culturele identiteit

Rouwende monniken op de tombe van het grafmonument van Filips de Stoute, Dijon, Musée des Beaux-Arts

354-371

X **Late middeleeuwen, Reformatie en Contrareformatie**

- 356 Kloosterhervormingen in de late middeleeuwen
- 360 De Reformatie
- 362 Contrareformatie en katholieke hervormingen
- 363 De jezuiten

Ulm-Wiblingen, bibliotheek van de voormalige benedictijnenabdij

372-397

XI **Barok: hoogtij van de benedictijnen**

- 374 Kloosterleven in de barok: de benedictijner congregatie en de wetenschapsbeoefening
- 375 De congregatie van St-Maur
- 378 Benedictijnse wetenschapsbeoefening buiten Frankrijk
- 379 Historisch bewustzijn en barokke bouwlust
- 386 De encenering van geloof
- 388 Afzonderlijke kloosters

Taizé, carillon van de oecumenische gemeenschap

398-419

XII **Monnikenwezen en kloosterleven in de 19e en 20e eeuw**

- 400 De secularisatie en de gevolgen ervan
- 403 De trappisten
- 404 De salesianen van Don Bosco
- 406 Zusters vincentianen (Filles de la Charité de St-Vincent de Paul)
- 406 Solesmes en Beuron
- 410 La Tourette: moderne architectuur als expressiemiddel van monastieke spiritualiteit
- 413 Taizé
- 414 *Kluizenaars – de grote eenzaamheid (Freddy Derwahl)*

Bijlagen

- 420 Lijst met de belangrijkste katholieke orden
- 422 Woordenlijst
- 423 Biografieën
- 426 Bibliografie
- 428 Personenregister
- 430 Plaatsnamenregister
- 432 Fotoverantwoording

◀ **Mönchengladbach, franciscanenkerk en parochiekerk St. Barbara.** Achter het altaar in het monnikenkoor kwamen nog maar enkele jaren geleden talrijke franciscaner monniken bijeen. Nu is het convent geslonken tot een paar paters. Hun zielzorgende arbeid vereist kracht en engelengeduld.

▶ **Sankt Gallen, bibliotheek.** De kloostercultuur was op de eerste plaats verbonden met de intensieve schrijfarbeid van de middeleeuwse monniken en met de theologie van de grote ordegeleerden. Hoe geweldig deze prestaties ook zijn, ook het kloostergebed mag niet worden vergeten, dat voor mensen tot ver in de nieuwe tijd nog grotere betekenis heeft gehad.

Inleiding van de samensteller

Het monnikenleven van de christelijke orden kan sinds de middeleeuwen worden gezien als een alternatief voor een leven 'in de wereld'. Toch stond het om die reden niet aan de zijlijn, maar heeft het deze 'wereld' in veel opzichten juist beslissend beïnvloed. Veel abten, vooral die van grote kloosters, hadden veel macht en invloed, niet alleen op kerkelijk gebied, maar ook als heren van landerijen en goederen. Een van de grootste kerkpolitieke en intellectuele autoriteiten van de 12e eeuw was de cisterciënzer abt Bernard van Clairvaux. Hij was een belangrijke theoloog en mysticus, gepassioneerd in zijn geloofsijver, prediker van de tweede kruistocht en ascetisch tot op de grens van wat het lichaam verdragen kan, maar hij werd ook heen en weer geslingerd tussen zijn werk in de wereld en de rust in zijn klooster.

Men hoeft niet per se aan zulke grote persoonlijkheden te denken als de heilige Bernard of de populairste heilige van de middeleeuwen en grondlegger van de orde der franciscanen, Franciscus van Assisi, om de invloed van de kloosterlingen op de wereld duidelijk te maken. Zo hebben wij veel handgeschreven boeken te danken aan talloze onbekende monniken, die ze in hun schrijfkamers in het klooster schreven. Niet alleen een groot deel van de christelijke literatuur, maar ook klassieke teksten van filosofische, historische of natuurkundige aard zouden wellicht helemaal niet overgeleverd zijn zonder hun vlijtige kopieerwerk.

De culturele prestaties van de kloosters zijn hiermee nog lang niet uitgeput. Ook de technieken van de beeldende kunst der klassieken, zoals boekverluchting, ivoorbewerking en goudsmeedkunst, werden daar beoefend. Op het gebied van muziek ontstond er het gregoriaanse gezang. Met name uit de volle en late middeleeuwen zijn wondermooie kloostercomplexen en meesterwerken van kerkbouwkunst bewaard gebleven, die voor een deel rijk versierd zijn met beeldhouwkunst en prachtige wandschilderingen. Kloosterscholen en monniken als leraren op universiteiten zijn illustratief voor de vormende traditie van het monnikendom. Voorts herinneren kloosterinstituten aan liefdadigheid: hier kregen de armen te eten, vonden pelgrims onderdak en werden de zieken verzorgd. Dit zijn allemaal voorbeelden van het werk dat in kloosters – of daarbuiten, in de 'gewone' wereld – werd verricht door de monniken.

Een ander soort 'werk' van de kloosters is tegenwoordig wat uit het oog verloren, omdat velen de betekenis van het gebed niet meer echt willen erkennen. Aan het leven in de kloosters werden immers twee eisen gesteld: bid en werk – *ora et labora* – waarbij het bidden of het vieren van de liturgie met gezang en gebed lange tijd over het algemeen het belangrijkste was. De driestandenleer uit de hoge middeleeuwen met zijn arbeidsdeling tussen bidders, strijders en arbeiders is ver van onze hedendaagse werkelijkheid verwij-

derd. Gebeden van monniken als betaalde dienstverlening voor zielen van gestorvenen, zodat deze sneller uit het vagevuur zouden worden bevrijd, zoals die in de middeleeuwen gebruikelijk waren, stuiten nu vooral op onbegrip: gebed wordt in hoge mate als een persoonlijke aangelegenheid beschouwd. Om het christelijke monnikenleven te begrijpen is het evenwel nodig dit aspect van het metafysische kloosterlijke ‘werken’ voor ogen te houden; anders blijft een essentiële kant van dit eeuwenoude instituut buiten beeld.

Het vóór u liggende boekwerk bevat een geschiedenis van het christelijke monnikenwezen vanaf zijn begin in de 3e eeuw tot nu. Centraal in het verhaal staat het monnikendom van het Latijnse Westen. Naast de hierboven genoemde aspecten van culturele prestaties worden de talrijke orden, de omstandigheden van hun ontstaan en hun uitbreiding, hun regels en leefgewoonten behandeld. Het grootste deel van dit verhaal is gewijd aan de middeleeuwen, het tijdperk waarin het christelijke monnikendom zijn hoogtepunt bereikte en als instituut zijn grootste betekenis had. Hoe indrukwekkend de kloosterverblijven uit de barok ook op de hedendaagse toeschouwer mogen overkomen, de levenswijze van monniken uit die periode had bijzonder weinig te maken met deze schilderijen van hoofse pracht. Leefgemeenschappen van monniken waren in vroeger tijden vooral met elkaar verbonden in hun ambitie of ideaal de wereld een voorbeeld van een waarlijk christelijk leven te stellen. Niet dat dit ideaal in de nieuwe tijd volledig uit het

oog was verloren, er waren ook genoeg nieuwe orden die een christelijk leven in een gemeenschap nieuwe inhoud probeerden te geven – maar het oude zelfbeeld van het monnikenwezen als belangrijk instituut en het aanzien ervan in de buitenwereld verdwenen met de Verlichting, en nog meer als politiek gevolg van de Franse Revolutie, die in grote delen van Europa tot de opheffing van kloosters en het verdrijven van monniken en nonnen leidde.

Aan het Byzantijnse monnikenleven is een apart hoofdstuk gewijd. Hierin komen de structurele verschillen met het monnikendom van het Latijnse Westen naar voren; het verloop van de geschiedenis en geografische verbreiding van dit Byzantijnse monnikenleven blijven daarbij op de achtergrond.

Bijzonder in dit boek is de afsluitende bijdrage over kluizenaars. De Duits-Belgische schrijver en journalist Freddy Derwahl kent een aantal van de door hem genoemde kluizenaars persoonlijk en heeft zijn onderwerp begrijpelijk genoeg niet benaderd met de in de andere hoofdstukken gebezigde afstand. Derwahl heeft grote bewondering voor de Godzoekers in de ‘woestenij’, en ik deel zijn mening. Al op jonge leeftijd in aanraking gekomen met monniken en kloosters, als internaatsleerling en ‘geregeld’ kloosterbezoeker, ben ik ervan overtuigd dat het monnikenwezen als instituut geenszins achterhaald is, hoewel het er in deze tijd voor de meeste mensen ‘oud’ uitziet. Mij schijnt het eerder eerbiedwaardig toe dan ouderwets.

▼ ► Subiaco,

S. Benedetto. Het boven de voormalige grot van Benedictus verrezen klooster, ook wel Sacro Speco genoemd, bestaat uit meerdere lagen. De boven- en onderkerk en de kapellen en trappuren zijn helemaal bedekt met fresco's uit de 8e tot en met de 16e eeuw.

Officie – mis – getijden

Met het begrip officie (Lat. *officium*, dienst) wordt de dienst aan God aangeduid, dat wil zeggen de kerkdienst, waarvan de hoofdbestanddelen gebed, schriftlezing en psalmenrecitatie zijn. Als het officie wordt verbonden met de eucharistieviering, d.v.z. met de consecratie van brood en wijn ter herinnering aan het laatste avondmaal van Christus, gaat het om een mis. De mis heeft een vaste opbouw, waarvan de onderdelen deels vaststaan en deels de liturgische heiligenkalender volgen. De schriftlezingen uit de evangeliën zijn volgens een vast schema over het hele jaar verdeeld. Terwijl de Egyptische monniken alleen een ochtend- en een avonddienst kenden, deelde Basilius (ca. 330-379), de stichter van het oosterse monnikenwezen, de kerkdiensten al in zes dagtijden en een nachtofficie in. De in de regel van Benedictus voorgeschreven acht dagelijkse gebedstijden werden in de Latijnse kerk gecanoniseerd. Deze opdeling van de dienst in afzonderlijke officiën, die steeds op vaste tijden plaatsvinden, noemt men getijden.

De kerkdienst, die bij Benedictus centraal stond in het kloosterleven, was een verbale kerkdienst zonder eucharistie. Hij vond plaats in het *oratorium* van het klooster, een gebedsruimte die niet per definitie van een altaar voorzien was. Voor de mis, waaraan men enkel op zon- en feestdagen deelnam, gingen de monniken of naar een kerk buiten het klooster of werd een priester van buitenaf uitgenodigd om hem op te dragen. Priesters die als monnik in het klooster leefden, hadden dezelfde rechten als de andere monniken en namen geen bevoorrechte positie in.

Het dagelijkse officie, waarvoor allen zich in het oratorium verzamelden, omvatte naast gebeden en psalmen ook lezingen uit de Bijbel en de geschriften van de kerkvaders. Om er actief aan te kunnen deelnemen, moesten de monniken kunnen lezen. Vorming, de studie van de geschriften en het overschrijven van de voor de lezing benodigde teksten werden daardoor essentiële onderdelen van het kloosterleven.

Slechts dertig jaar na de dood van Benedictus, in 577, werd Montecassino verlaten, toen de monniken vluchtten voor de Longobarden. De heerschappij van de Longobarden betekende het einde van de laatklassieke samenleving en de vestiging van een nieuwe orde, die niet meer volgens de wetten van de Romeinse staat functioneerde. In de woelingen van deze omwenteling zou de kennis rond Benedictus en zijn kloosterregel waarschijnlijk verloren zijn gegaan als paus Gregorius de Grote (590-604), die zelf monnik was of dicht bij het monnikenwezen stond, niet het tweede boek van zijn beroemde *Dialogen* aan de stichter van Montecassino had opgedragen, waarmee hij diens werken voor het nageslacht behield.

Al in de regel van Pachomius was een aantal grondkenmerken van het klooster zoals wij het kennen zichtbaar geworden. In de kloosterregel van Benedictus werd dit basisvoorbeeld vervolmaakt en kreeg het door de vooropstelling van de kerkdienst een richting die tot op heden is blijven voortbestaan – zij het niet als enig mogelijke inrichting van het monastieke leven. Daarin was de ascetische hartstocht van de vroege monniken teruggedrongen ten gunste van kerkdienst en lof des Heren, om plaats te maken voor een matige soberheid bij het eten en een gedisciplineerde, van alle uiterlijkheden ontdane levensstijl. Afzien van seksualiteit bleef echter een absoluut gebod. Het lichaam van de monnik stond als zetel van 'vleselijke' begeerten onder permanente bewaking en werd in de zin van Paulus gezien als toegangspoort van de zonde. Maar de overwinning op de seksuele driften adelde de monnik en maakte zijn gebeden tot een kostbaar goed. Het als voorbeeldig beschouwde leven van de monniken droeg bij tot de legitimatie van de christelijke kerk, ook tegenover de nieuwe, nog heidense machthebbers en de nieuwe Germaanse bovenlaag. In de maar ten dele en vaak slechts oppervlakkig gekerstende maatschappij van de vroege middeleeuwen werden de monniken zo dé christenen bij uitstek en werden de kloosters tot oorden van voorbeeldig christelijk leven.

Taferelen uit het leven van Benedictus, Subiaco, Sacro Speco, fresco's van de onder- en bovenkerk.

▲ Benedictus ontvangt het monnikengewaad van Romanus en trekt zich in Subiaco terug in een grot. Meester Conxulus, 13e eeuw, onderkerk.

▼ Benedictus' onderhoud met zijn zuster Scholastica, school van Umbrië en Le Marche, 15e eeuw, bovenkerk. Volgens Gregorius de Grote kwamen broer en zus jaarlijks samen voor een geestelijk gesprek.

▲ Benedictus ziet de ziel van zijn zuster – in de vorm van een door engelen gedragen duif – ten hemel varen. School van Umbrië en Le Marche, 15e eeuw, bovenkerk.

▼ Benedictus ziet toe hoe een van zijn monniken zich door de duivel laat verleiden. Deze wordt daarvoor door zijn abt met stokslagen bestraft (aansluitende, hier niet afgebeelde scène). School van Umbrië en Le Marche, 15e eeuw, bovenkerk.

